

DOMOKOS MÁTYÁS

„Öreg szivek” költője: Illyés Gyula

1.

„Öreg szivekben élsz és így a jó”, írta Ady Endre születésének centenáriumára Illyés Gyula, és most, 2002-ben, az ő születésének századik évfordulóján lapozgatva utolsó korszakának verseskönyveit, egyre inkább hatalmába kerít az a föltételezés, hogy a halhatatlanság lappangási idejének letelte után Illyés Gyula költészete is azokban az öreg szivekben támadhat föl először új életre, akik rövidebb-hosszabb ideig közös történelmi időben éltek a költővel. Az ő írásai is segítették öntudatra ébredésüket, formálták gondolkodásukat, az ő művének üzenetével egyetértve és vitatkozva próbálták megérteni a világot és a magyar múlt történelmi tanulságait, jelenbeli társadalmi tennivalóit. Jónéhány nemzedékembelinek a *Nyugat* első három generációjának az írói, köztük Illyés Gyula adtak szives kalauzt, amely eligazított a nagyvilág kultúrájával való megismerkedés közben; az ő műve is iránytűként szolgált a tisztas helytálláshoz és a magyarság értékeihez való hűség ragaszkodáshoz, mint aki népének „előjárójaként” is tudott viselkedni, ahogyan Bernáth Aurél jellemezte változatlan szerepét a folyton változó magyar világban; a létezés titkain töprengő elmék számára pedig biztató vigaszt sugallt, amikor az egyetemes kiábrándulás életérzésében gyökeret vert filozófiákkal szembefordulva volt bátorsága arról beszélni, hogy „nem a szív: a lét lett istentelen”. (*Esti dal*)

Az ő műve körül is megteremtődött a nagy értékekre jellemző varázskör, jóformán fellépése pillanatában, amin azonban csak akkor tudunk belül kerülni, ha megértjük és elfogadjuk Illyés teremtő művészetének alkati sajátosságait, ihletének a természetrajzát. Ez nem magától értetődő, hanem bonyolult szellemi organizmus, de régesrég átvilágította már a magyar irodalom kritikai tudata.

2.

Illyés Gyulát már első kötetének, a *Nehéz földnek* (1928) a versei alapján „több ösztönű” költőként jellemezte első jelentős kritikusa és nemzedéktársa, Németh László. Úgy látta, hogy verseiben jelen van ugyan a népdal ősi dallama, de a zsellérek világából a modern magyar lírába Párizs felől érkező fiatal költőnek a képzelete nem a paraszti tehetségé, mert legkonkrétabb képeinek is van „némi metafizikai nyilallása”; a formát tekintve pedig szabad versei poliritmikusak, „egy tagoló s egy időmértékes hajlam interferenciája” vegyül össze soraiban, s alakítja ki, hol görögös, hol pedig Berzsenyis atmoszférájú versbeszédét. De ami a leglényegesebb ebben a mélyre látó kritikai diagnózisban: az a „távoleső versösztönök spontán összehangoltsága”, vagyis hogy nem valamilyen esztétikai, netán teoretikus programnak, hanem egy veleszületett és szerves költői természetnek köszönheti létét s ezáltal hitelét.

Nem tudom hogyan, de valószínűleg nem is érdemes találgatni, hogy ebből a több ösztönű költő-alkatból következik-e, de – hol szerkesztőként, hol pedig kritikusként –

évtizedek óta foglalkozva a költő verseivel, egyre erősödik bennem a meggyőződés, pontosabban: halmozódik a tapasztalat, hogy az Illyés-vers egyszersmind *több rétegű* is. A legvilágosabb, a legegértelműbbnek tetsző költői szó mögött is rendszerint ott gomolyog egy leplezett és súlyos, ki nem mondott tartalom is. Olyan utalások rajzása, amely az olvasóból, ha kellőképpen tájékozott valósággal előhívja a képzettársításoknak olykor a teljes illyési lírán végigcikázó sorozatát.

Mondok egy apró, de jellemző példát, mintegy a latinok bölcsességét illusztrálendő, mert tőlük ered a szólás, hogy: in minimis Deus est maximus. Ami hűtlen hűséggel fordítva annyit tesz, hogy az apróságokban villan meg igazán a lényeg. – Éppen húsz esztendővel ezelőtt Illyés Gyula hátrahagyott verseinek összerendezője és szerkesztője lehettem; az anyagot, a versek gépelt kéziratát Flóra néni bocsájtotta a tervezett kiadvány rendelkezésére (amely aztán *A Semmi közelít* címmel látott napvilágot), és az anyag rendezése, a versek szövegének gondozása jónéhány fejtörést okozó talánya között máig megoldatlan – s valószínűleg megoldhatatlan – rejtvénnnyel szolgált a következő hétsoros, 1979-ben („életemnek dupla hetes évében”, ahogy egy másik vers aposztrófálja ezt az időpontot) keletkezett szösszenet gépiratos szövege:

Próba után

*Noé, kilépek. Tárva a bárka-ajtó. Ámbár
utas nem jó ki rajta több se. Jobban
sikerült, mint hitted, Uram!...A vásár!
Végül is beleszóltam –
csend, rend mögöttem.
Mindent megettem.*

Ki mondja ki elsőül: „Jól van”?

„Elsőül” is, a „mögöttem / megettem” rímpáron akadtam fönn. Azon, hogy a *megettem* forma nem sajtóhiba, illetőleg gépelési hiba következménye-e, a vers első szó szerinti jelentéséhez természetesebben illő *megettem* helyett? Ez a rímlehetőség ugyanis evidensebben fejezné ki azt a feltételezhető versmondanivalót, hogy megélt élete hetvenhét esztendeje alatt a költő mindent *megett*, amit rárótt tehetsége, és az általa is vállalt-alakított költő-szerep. A rímpárt megelőző sor ugyanis gyaníthatóan erre utal: „Végül is beleszóltam –” (De ennek a sornak a jelentéssugallatairól majd a későbbiekben ejtenék néhány szót.) – Hát persze! mindez nagyon ésszerűnek és meggyőzőnek tűnhet, már amennyiben figyelmen kívül hagy(hat)nánk Illyésnek fiatal párizsi éveit, s a klasszikus avantgárd íróin és játékos észjárásán iskolázott szellemét, amellyel aligha hagyta volna ki a „megettem” szó duplafenekű jelentéséből adódó kísértést. De nem is kell különösebben szürrealista vagy expresszionista hajlandóság az effajta fogalmazásbeli játékokhoz, hiszen ösztönösen ráérzünk arra, amit az anyanyelv, a köznyelvi beszéd ősidőktől fogva amúgy is tartalmaz, hogy: ami mögöttünk van, a megélt múlt, azt megettük, megemésztettük.

Versbeli példát is idézhetek: „Szájadban kerekednek / a megevett napok”, írta a fiatal Lator László 1949-ben, *Zord idő* című versében. S magától Illyéstől is, aki egy emberöltővel később ilyen képet használ: „Ez az idei év is, amelyet lám megéltam –: / megevett!”. Amit azzal fokoz a vers, a *Különös kannibál* zárósortaiban, hogy „ülök fegyelmezten / ház előtt, kerti székben, / művelt barátaim körében // lám újra túl /

a napi önmemberevésén.” S ugyancsak egy öregkori versből: „Fogtuk, faltuk a világot, de fordult: / ő töltekezik – mivelünk.” (*Hegyi város*)

További nyomós érv, hogy Illyés öregkori verseiben feltűnően elszaporodnak, ha mondhatom így: a fura aranyjánosi rímek, a kírímek határán mozgó rímjátékok. Ilyeneket lehet például kipreparálni *A Semmi közelít* anyagából: „különként – Klióként” (*A közel és távol*); „az Úr – á jour!” (*Kórházi emlékkönyvbe*); „lakunkba ő – ,á Dieux!” (*A háborútól rettegőknek*); „Trieszti – kiereszti” (*Lentfeledettek*); „befelé – / s három sorral később, mint visszacsapó rím / mit ér a té?! (Mármint a tej. *Három vidéki kép*); „teljhatalom – pejlovamon” (*Teljhatalom*. Erről biztosan tudni, hogy 1983 legelején írta.) S ugyancsak a végső versek között ad ő maga önigazoló költői magyarázatot, hogy mindez miért történik, s hogy mennyire tudatosan: „Mikor hitele semminek / nincs, hogy hova vihet: / rímek, olcsó rímek, / ti adjatok hitet / (mit bánom: »magyartalanul«) / nyújtva így »kezetek« / halott »kezeitek« – Mennyi tömérdek, rengeteg.” (*Mikor hitele semminek...* vsz. 1982) És ugyancsak a posztumusz kötet *Tördelékről tördelékere* ciklusában nyíltan Arany János „Mondacsaira” és „Akadémiai papirszeleteire” hivatkozva: „Mit lapozok föl ma legalább / a »Johannak megtett« Aranyak / díszkötetében? Az unalmak / perceiben rótt írka-firkát, / tudósületek papirgalacsinját. / Ahogy a fémjelzett halhatatlanok /közül ő idáig kacsint: ládd / élek! Ember vagyok!” *Életjel*) mi magyarázhatja éppen a „poeta doctusok” vonzódását a kényeskedők fülének triviálisan hangzó rímek iránt? Talán az is, hogy a legmagasabb rendű igazság, ahogyan Friedrich Schlegel mondta, mindenkor rendkívül triviális.

E nyomós érvek és idézetek ellenére változatlanul úgy érzem, hogy a kérdés (megtettem? megtettem?) tulajdonképpen eldönthetetlen. De nem is kell eldönteni, mert akár így, akár úgy: a vers varázsköréhez eltéphetetlenül hozzátartozik. Annyi minden mással együtt.

3.

A tollhibának is minősíthető mikrofilológiai rejtvény mellett akadnak még más, a teljesebb értelmezés szempontjából lényegesebb felidézni valók is: olyan kérdések, amelyek kimondatlanul ugyan, de az illyési világ ismerői számára nyilvánvalóan kapcsolódnak a teljes életműnek e hét sor mögött is meghúzódó asztráltetéhez. Egy eszményi költői szemináriumon a *Próba után* tesztpróbája, kísérleti vizsgálati eszköze lehetne annak: ki mennyire ismeri és hogyan értelmezi ezt a „több ösztönű” költői jelenséget.

Itt van mindjárt a Noé és a bárka víziója. Ez a kép, mint a magyar kulturális nemzettudat kincseinek átmentésére szolgáló metafora, előszörre Illyés nevezetes *Haza, a magasban* című versében bukkan elő, a második világháború és a hitlerizmus fenyegető történelmi özönvizének előestéjén, és jellemző fintonaként az akkori időknek, a költő által egyébként oly mélyen megvetett „körúti sajtó” hasábjain, *Az Est* 1938. február 6-i számában látott napvilágot. Erdemes fölidézni, milyen napi események gerjesztették akkoriban az új apokalipszis előérzetét? – 1938. január elsejének hajnalán mintegy százezer röpcédulát szórtak szét Budapest utcáin, amelyeken ez az egyetlen, lakonikus kijelentés volt olvasható: „1938. Szálasi!” A tengelyhatalmak ezekben a napokban ismerték el Franco kormányát. A Márciusi Front által a Centrál kávéházba összehívott írók, újságírók találkozáját a rendőrség feloszlatta, Pest vármegye törvényhatósága pedig vitéz Endre Lászlót, aki később Eichmann-nal együttműködve kiemelkedő szerepet játszott a deportálásokban, ugyanekkor választották alispánná. (*Magyarország törté-*

nelmi kronológiája, III.) Az „új tatárhad, új kufárhad” toposza ebben az antológiadarabbá vált versben tehát nem volt (akkor sem) költői túlzás. Ez a kis történelmi lecke, kezdőknek és haladóknak és feledékenységre oly igen hajlamos felebarátainknak, azért se haszontalan, mert az úgynevezett „closed reading”: a művek születésének helyére, idejére, körülményeire és szellemi környezetére fittyet hányó szövegolvasat ennek a versnek – ennek a versnek is – az indulati gyűjtőzsinórját hatástalanítja, a lelket fakítja ki.

Noé bárkájának a képe, mint a magyarság szellemi kincsének, jobbik részének az átmentője a magyar történelem „vérzivataros századain”, a harmincas években közkeletű és mások által is felhasznált metafora volt, elsősorban a második nemzedék íróinak a körében. Illyés versét megelőzően, tudtommal, Németh László is leírta; így hát, ha tetszik: „vendégszövegnek” is tekinthető az Illyés-versben. (Dehát éppen Németh László jegyezte meg Illyésről szólván: „senkiben sincs úgy kifejlődve szellemi szerző ösztön, mint benne.” S megerősítésül Móriczot idézte, hogy tudniillik „Illyés juhászivadék. A kalap behúzza, de a szeme jár. A birkának aranyat ér a gyapja”. Ami alatt a használható gondolat értendő. Illyésnél azonban semmi sem egyszerű, tehát ez sem, mert nyilvánvaló, hogy ennek a szerző ösztönnek a működtetését az ifjú forradalmár költő meggyőződése is bátorította, amelynek értelmében a szellemi magántulajdon megszüntetését is tervezte költő-társával, Barta Sándorral együtt. Olyan folyóirat indítását tervezték a húszas évek első felében, amely a szerzők nevének mellőzésével közölte volna a verseket, mint „társadalmi képződményt”, hiszen a legnagyobb alkotások a népdalok, a mondák, az eposzok is névtelenek...) Ugyanakkor ki ne látná, hogy az Illyés-írásokba belesimuló vendégszövegek olyan mértékben hasonulnak át és szervülnek a költő világának erőterében, hogy már kizárólag az ő gondolkodás- és látásmódjának összetéveszthetetlen vízjelét hordozzák. Különös eredetiséget valósít meg az ő több ösztönből táplálkozó, s többféle, több felé mutató jelentésrétegeket szintetizáló útja. Akinek módjában volt egy rendező pályaudvari toronyból szemügre venni a lenti, szinte áttekinthetetlenül bonyolult sínrendszert, az olyasmit is láthatott, hogy néha egy gazdagon megrakott szerelvény nem egyetlen sínen, hanem jóformán valamennyi sínpáron átkigyózva halad a neki rendelt egyedüli útiránya, célja felé. A Párizsban világpolgárrá, „világ szemmé” nevelődött vad pusztafi Illyés hasonlóképpen juttatta el a hagyomány és a 20. századi modernség valamennyi lényeges törekvésével érintkezve a maga életművét az olvasók könyvespolcaira. Illyés Gyula a kor – korunk – szellemi életének nagy szintetizátora volt, ahogy leánya, Illyés Mária nemrégiben egyszerűen, de pontosan és szépen megfogalmazta: „Nem szabad, hogy Illyés Gyula világa szét-húzást keltsen az emberek között. A művekből is lépten-nyomon kiderül, hogy apám nagy egyesítő személyiség volt. Olyan gondolatokat vallott, amelyek a napi politikától függetlenül, az emberek szellemi, erkölcsi és anyagi fölemelkedését szolgálták.” (*Magyar Nemzet*, 2002. június 22.) Ezért lehetett ő az utolsó „élő klasszikus”, „író-fejedelem” és ahogy Weöres Sándor írta róla, „Árpád-házi király, magyarjainak szívében”, aki szívósan, ha nem is mindig eredményesen (de nem is a hídpénz reményében) hidakat épít a magyar életet örökké szétszabdalo rögeszmék fölé. Az értékeket mentő bárkaépítő életöszton és erkölcsi akarat hevítette, mert ő is jól tudta: „Ha egy nemzet irodalma hanyatlik, a nemzet elsorvad és felbomlik.” A magánszorgalmú indulatok bosszantására hadd írjam ide, hogy ez a megállapítás nem valamely ókonzervatív „nacionalista” szüleménye; hirdetője a 20. századi világlíra forradalmainak egyik nagy elindítója – Ezra Pound.

4.

„Az ősbaj: az öregség.” A megrendítő szépségű *Menedék* vezérmotívuma különböző hangszerelésben úgy tér vissza Illyés öregkori lírájában, mint a beethoveni Sors szimfónia I. tételének híres fő témája, mert „a recsegő csontok fotelében” szorongó költő „rettenthetetlen agyát”, tudatát az ötvenes évektől fogva mind inkább a végső kérdésekkel való végső számvetés élettani kényszere zárja minden valóságosnál szörnyűbb „Sárga házba”, hiszen ezeknek a kérdéseknek a súlyát a lázadó lélek, amíg ép ésszel rendelkezik, nem tudja magáról ledobni, s kénytelen „józan ésszel tovább vinni az életet”. Noé bárkájában a személyes létet. Már ami abból – „éveim tűzvészéből” – (*Döbbszemet*) megmaradt. De úgy is igaz, hogy Noé bárkájának a mítosza ebben az esetben a személyes élet burka, s a „mögöttem” régies („megettem”) alakváltozatának másik jelentése éppen arra vonatkozik, hogy amit magam mögött hagytam – *nincs*. (Ez az a „kincs, ami nincs”; nyilallással a kései József Attila sorra...) Azt hiszem, nem volna túlságosan merész, és az öreg költő érzületvilágától nagyon elrugaskodó feltételezés, ha arra is gondolni mernénk, hogy a bárka, ami átvitte a költőt az élete próbáján, ebben a vonatkozásban Kháron ladikjának is tekinthető, amely – miközben halad feltartóztatlanul ama „sötét árnyék” felé, ahogy a népdal szemérmesen sejteti – kiüresedik. „Nehéz volt *idősödni* – olvashatjuk a *Különös testamentum Bemutató* című versében – ... Eltelt azóta nagy idő. Nagy idő telt azóta el! Eleredt valami eső, az felelt, az felel / – – – az utolsó falevél is lehull, rikácsoló madarak keresik, Noé bárkája hol készítettik.” – Akinek van füle a költészet hangjaihoz, annak nem kell magyarázni (akinek pedig nincs, annak hiába is magyaráznánk), hogy itt nem „a szent Természet” évente megismétlődő (tetsz)halálára történik utalás. A mítoszok mélylélektani aspektusokat érvényesítő magyarázói számára közhely, hogy a madarak képe az emberiség kollektív tudatalattijában, archetipikus rétegeiben mindenkor az élet legnagyobb irreverzibilis változásának a hírnökei. Amiről rikácsolnak, abba beleborzong az emberi szív.

Ennek a versnek azonban csak az egyik metafizikai nyilallása ez; de ki az az „Uram”, akivel ezt a belső párbeszédet folytatja a költő? A lehetséges válasz ugyanis Illyés világából következően korántsem egyértelmű. „Özönvizet hozok a földre – mondja az öregisten az Ószövetségben, Mózes I. könyve szerint –, hogy el vessesek minden testet, amelyben élő lélek van az ég alatt; valami a földön van, elvész. De te vedd szöveget kötök...mert téged láttalak igaznak előttem ebben a nemzedékben.” Mindig kettőn áll a vásár, és – a vers szavaival –: „Jobban sikerült, mint hitted, Uram...”, mert Illyés úgy hiszi, ő becsületes alku kötött, amikor valamiben, ő így hitte legalábbis, megegyeztek. Illyés egész pályafutásán végighúzódó morális meggyőződés, hogy nemcsak az éggel, de a földiekkel is lehetséges tisztességes alku, vállalható kompromisszumot kötni. Ugyanakkor rendre kiderül, hogy ezt a (naiv? jóhiszemű? önbecsapáson alapuló?) hitet folyton megcsalja az a másik, akivel az alku a személyes és a közélet vásárában megkötötték. S ezért merül föl egy másik hátramaradt vers zárlatában a megválaszolhatatlan kétely: „Angyalnak helyeselsz? / ördöggel feleselsz.” (*Az „ihletről”*) Megnyugtató válasz nincsen. A költő úgy érzi, hogy ebben a „pince-sötét” öregkori létben elfordult tőle a Seregek ura. „Megláthattál volna”, bár „nem voltam könnyű fiad” (*Megláthattál volna*). Ugyanakkor egyik utolsó verscsírájában így nyugtatja magát: „»Nincs ok kétségbeesned, / nincs még elég« / Ki válaszolt? Mégis az Ég?” (1983-ban keletkezett sorok. – DM) Kérdezi egy karteziánus elme, amely a történelmi egyházak istenei helyett „a mindig úrhitű tolnai pásztor s a csupa dac sárréti prédiká-

tor” ivadékában a Felvilágosodás istennőit helyezte oltárára. – Ahogyan André Gide mondhatná: „Descartes kihűlt kályhája mellől” egy öregember véget nem érő feleselésének is a tanúi lehetünk Illyés verseiben az ötvenes évektől fogva. Amilyen mértékben átélni kényszerül, hogy „mikor már egyenes az út”, s az ember egyre jobban „jövőtlenne” válik, akkortól „Ó kelt megint – ki más lehet? – / napi kosztjáért, ölni készzen (kiéhezett) sárkányom, kétségbeesésem.” (*Hajnal, április, depresszió*) Amikor „villognak ránk a napok / gyilkosan és gyönyörűn. Valamennyi ajándék – / s – bombacsomag” (*Agyúzó idő*), lehet-e tiszta meggyőződéssel választ adni a személyes élet végső nagy kérdésére: „Jó volt-e, rossz-e élni?” hiszen „hol ezt, hol azt sugallja / a perc, amely épp repül” (*Kik jöttek, évek – évek?...*) Illyés szemléletének, költészetének mindig meglévő dichotómiája, egyszersmind annak szintézise végig kitapintható az utolsó három évtized lírai termésében, amelynek a költői kifejezése közben a köznapi látvány élethelyzet, mint minden nagy költészetben, itt is észrevétlenül látomássá nő, hogy így adjon katartikus hitelt az ősi panasznak: megszegett az *Igéret*, amelyről a Mózes könyve is beszél, s amellyel egykor nekivágott az életnek minden emberfia. S mindezt súlyosbítja az öreg költőben tudatosult, de megoldhatatlan újabb dilemma: a karteziánus ész szétrombolja a hitet, úgy, ahogyan azt Nietzsche egy évszázaddal korábban megígolta és megélte. A hit hiánya viszont szétrombolja az értelmet.

De „ez a »minden hiába« ősi bú” (*Sebesültek*) a kedélyben, mégsem ösztönöz arra, hogy az ember megadja magát a filozófia Camus szerint egyetlen igazi kérdése által sugallt megoldásnak, amit Illyés Gyula is gyakorta idézett a hetvenes-nyolcvanas években, hogy miért ne dobjuk el inkább magunktól az élet egyre nyomasztóbb terhét, ha menthetetlenül kiüresedvén egyszer úgy is véget ér? „Amilyen fényesen / segít élni bár a halálfélelem! / Ha költő beszél, / összefut ajkán a borzadály s a kék.” (*Öregkori versek*) S hadd jegyezzem meg, hogy mennyire rokon felismerés kapott itt kifejezést egy kései József Attila-versnek azzal az összejtig ismerős állításával, hogy: „életben tart a halálfélelem.”

A velünk született ősbizalom és a biztos haláltudat összorongásának a drámája nyilvánvalóan onnan ered, hogy „nincs ír, nincs vigasz... nem Isten fia vagyok és nem örök a lét.” (*Így legközelebb...– Ez a vers kötetben nem található; a hagyatékból látott napvilágot a Magyar Naplóban, 1997-ben. – DM*) A lét, mely „egykor zsúfolt volt” – üres, a személyes élet is kiüresedett, és Noé bárkája is kiürült azon a több évtizedes úton, ami a költőt idáig elhozta, átváltozva közben Kháron ladikjává, s most már ennek a csillapíthatatlan szorongást okozó metamorfózisnak a tudatában kell – kényszerül – szembenézni a költő a személyes élet és az általános emberi lét végső kérdéseivel. Azok a megválaszolhatatlan kérdések vallatják meg utoljára a személyes egzisztenciát, amelyek először a kamaszkorban rohanták meg és ébresztették öntudatra, s tettek némi költővé, és ejtettek másokat sötét kétségbeesésbe, olykor egészen az öngyilkosságig.

5.

Az illyési költészettel szemben számomra kifürkészhetetlen okok következtében eleve bizonyos gyanakvással viseltető olvasó netán hajlik arra, hogy fölényes mesterségbeli technikával gyakorolt, s már-már rutinossá váló lelki tréningnek minősítse Illyés Gyula legszemélyesebb és szörnyen gyötrelmes metafizikai helybenjárását. Holott örök lelki helyzet ez, attól fogva, hogy az ember kénytelen észrevenni „hogy futsz idő,

az öregeken át! / Hogy csobog-zuhog multtá a jövő! (*Isten vén malmai*) és „az irgalmatlan emberevő jövőben... tombol a pusztulás” (*Omlás előtt*). De az átlagos életkor növekedésének „köszönhetően” költő csak az újabb korokban élheti meg, és szerezhethet róla tapasztalatokat arról, hogy „Magányosul a vén. De vár még. / Mit vár? Ne kérdezd. Nem halált.” (*Várakozások*) Közben: „Ültem, ülök. Mintha lett volna – lenne / más tovább, mint semerre.” (*A Semmi közelít*) A velekorbeli öregek, akik tudják, miről van szó, hályogosodó szemmel már nemigen olvasnak. Az öregkori líra visszhangtalanságának, gondolom, ez az egyik, nem esztétikai, hanem természetes élettani magyarázata. De évszázadokkal ezelőtt volt valaki, aki ezt is tudta, mert mindent tudott: Shakespeare. Utolsó darabjának a *Viharnak* a hőse, Prospero ezzel búcsúzik a közönségtől, a világtól, az élettől: „Milánóba vonulok, ott már minden harmadik gondolatom sírom lesz.”

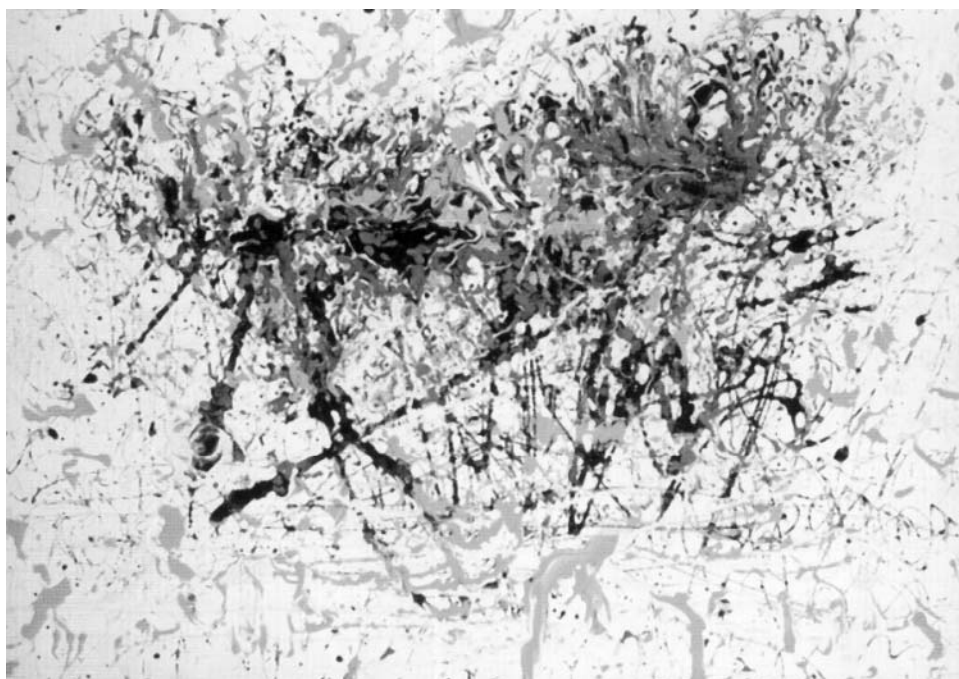
6.

De van még ennek a *Próba után*nak egy szociális, a költő mögött húzódozó évtizedek eseményei folytán történelemmé vált társadalmi horizontja is: a vers második sora – „utas nem jó ki rajta több se” –, illetőleg a negyedik sor: „Végül is beleszóltam.” S éppen ez a két rész sugallja (számomra legalábbis) igazán megdöbbentő erővel, s épp a mögöttes tartalmak sejtetése révén, hogy Illyés voltaképpen megfordította a mondabeli vízió értelmét és jelentését. Noé bárkája ugyanis átmentette a vízözönön az életet; Illyés bárkája viszont úgy ér partot az élet végén, hogy *üres*. Üres, mint a Lét a 20. századi filozófiák tanítása szerint. Mert ahogyan „multtá válik a jövő”, olyan mértékben, s egyre gyorsuló ütemben „ürül velem is az élet”. Azokkal is, „Akikkel együtt játszottuk a Szerepet / – égi tetszésre – ideleln! -: / nincsenek.” (*Ajtófélfának döntve vállamat*) A közelmúlt magyar irodalmának a történetét valamennyire ismerők, amennyiben egyetértenek Illyés Gyula nézetével abban, hogy ez nem azonos csupán a magyar irodalom történetével, bizonyára maguktól is tudják, kikkel játszott a költő ezt a szerepet, amelyre „egy földrelapult ház végéről... kiszemeltetett; „a világ forró mélységéből... magas küldetésben”. Tudni fogják, mert nem felejthették el, hogy mi volt, mi lehetett volna az értelme annak a hajdani vállalkozásnak; hogy „a fényes jövővel szemközt haladva” micsoda remények és csalódások közt foszlott semmivé a hit, hogy „az ember jobbra fogható”.

Minden jelentékeny életnek és műnek szükségképpen megteremnek az ellenségei is, s ez alól természetesen Illyés Gyula se kivétel. Az élet próbája utáni végelszámolás során azonban Illyés emberi és költői helytállásának a kétségbevonói számára mindig az okozta a legnagyobb bosszúságot (s ez így van ma is, és így lesz ezután is), valahányszor a „két kulacsom váltogatom” költőjéről kiderül: mind a két kulacsából ugyanannak a hűségnek az italát kortyolgatja. Így például Illyés halálig keserű szívvel tartotta számon Lételtárhányában a történelmi Ígéret megszegését is. Az 1956-os októberi forradalom legázolása után így vallott erről *Ifjúság* című versében: „Oh, ifjúságom! Mit vártunk? Csodát, / nem kevesebbet, nem, mint hogy beváltsz, / mit álmunk rárajzolt a lenti tájra: / az ifjui hir paradicsomát, // hogy beváltsa az igazság honát – / ki is vajjon? Az ember? Hit? vagy eszme? Ezt is, azt is be sóváran kereste / szemünk, miközben lobogtunk tovább.”

7.

Nem gondolom, hogy a *Próba után* hét sora a tolvajkulcsa volna az öregkori illyési műnek, amely könnyedén nyitná ennek a többrétegű, de következetesen egy irányba forduló, s azzal drámaian szembeforduló világnak minden ajtaját és fiókját. Azt szerettem volna érzékeltetni, hogy a költői gravitáció ereje hogyan tartja össze e néhány sor nyomán szétrajzó képzeteket és gondolatokat, amiket ez a bonyolultan egységes, belső monológoktól villámló öregkori költészet gerjeszt, megrázó – és a világ által nemigen méltányolt – hatalmas verskisülésekkel. S még annyi mindent kéne – kellett volna – elmondani közben, hogy teljesebben érzékeltessem: hogyan fejezte ki múlhatatlan költői erővel az ezredforduló emberének egyetemes kedélyállapotát – a *depressziót*. S annak társadalmi, történelmi, s minden emberre érvényesen személyes okozóit, minek következtében „Nem a szív: a lét lett istentelen.” Dehát egy vendégszöveggel élve, amely a sakkozás történetéből ered: világbajnoki párosmérkőzése után, amelyet Fischerrel vívott, Szpasszkij azt nyilatkozta, hogy a viaskodás közben folyton úgy érezte, mintha egy óriási hallal kellene birkóznia, amely már a súlyánál fogva is kicsúszik a kezei közül. – Valószínűleg így jártam én is.

VINKLER LÁSZLÓ: TAVASZ